

भागीरथी श्रेष्ठकृत दोस्रो बाटो कथामा नारीवादी दृष्टिकोण

बिष्णुप्रसाद आचार्य

सार

प्रस्तुत लेख भागीरथी श्रेष्ठकृत 'दोस्रो बाटो' कथामा नारीवादी दृष्टिकोण शीर्षकमा आधारित रहेर तयार पारिएको छ । यस लेखमा 'दोस्रो बाटो' कथामा पितृसत्ताले नारीमाथि गरेको दमन र नारी विद्रोहको अवस्थालाई कसरी प्रस्तुत गरिएको छ भन्ने मूल समस्यामा केन्द्रित रही पुस्तकालयीय सामग्रीहरूको गहन अध्ययनपश्चात् पाठ विश्लेषण विधिलाई अवलम्बन गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ । नारीवादले साहित्यभित्र चित्रित नारीवादी दृष्टिकोणलाई नारीदमन, नारीविद्रोह लगायत विभिन्न कोणबाट विश्लेषण गर्ने गरेको देखिन्छ । लेखमा नारीवादसम्बन्धी मान्यतालाई सैद्धान्तिक आधारका रूपमा लिई कथामा पितृसत्ता र महिलाका बिच भएको टकराव तथा नारी चेतनाको खोजी गरिएको छ । कथामा प्रकाश पितृसत्ताको र 'म' पात्र नारीको प्रतिनिधि बनेर आएका छन् जहाँ प्रकाशले 'म' पात्रमाथि दमन गरेको र 'म' पात्र त्यसको प्रतिकारमा सशक्त भएर उत्रेको विषयलाई प्रस्तुत गरिएको छ । पुरुषहरूले दमन गरिरहेँदा महिलाहरू अब टुलुटुलु हेरेर मात्र बस्दैनु, त्यसको प्रतिकार गर्न उनीहरू समर्थ भइसकेका छन् भन्ने तथ्यलाई कथामा 'म' पात्रका माध्यमबाट स्पष्ट पारिएको छ । यसर्थ नारीवादी दृष्टिकोणले प्रस्तुत कथा सबल र प्रभावशाली रहेको लेखमा निष्कर्ष निकालिएको छ ।

मुख्य शब्दहरू : पितृसत्ता, नारीदमन, नारीशोषण, प्रतिरोधी चेतना, प्रतिनिधित्व

विषयप्रवेश

'दोस्रो बाटो' कथा कथाकार भागीरथी श्रेष्ठ (वि.सं. २००५) द्वारा लिखित कथा हो । वि.सं. २०२३ मा 'प्रबल इच्छा' शीर्षकको कथा प्रकाशन गरी कथायात्रा आरम्भ गरेकी श्रेष्ठ नारीवादी कथाकारका रूपमा परिचित छन् । उनका क्रमशः (२०४३), मोहदंश (२०४४), विभ्रम (२०४९), रङ्गीन पोखरी (२०५०), भूमिगत (२०६२), रातो गुलाफ (२०६६) जस्ता आधा दर्जन कथासङ्ग्रहहरू प्रकाशित भएका पाइन्छन् । कथाका अतिरिक्त उपन्यासमा पनि कलम चलाएकी उनका मालती (२०३४) र यस्तो यौटा आकाश (२०४६) गरी दुईवटा उपन्यासहरू प्रकाशित देखिन्छन् । अहिले पनि निरन्तर साधनामा रहेकी उनको नारीवादी कथाकारिता निकै सशक्त देखिन्छ । उनका कथाहरूमा समाजमा नारीहरूको अवस्था, नारीहरूका कथा, व्यथा, पीर, वेदाना, उनीहरूमाथि भएको शोषण, दमन, अन्याय एवम् अत्याचारहरूलाई भल्काइएको पाइन्छ भने त्यसको विरोध एवम् प्रतिकार पनि देखाइएको हुन्छ । विवेच्य कथा 'दोस्रो बाटो' पनि उनको रातो गुलाफ (२०६६) कथा सङ्ग्रहमा सङ्गृहित नारीवादी दृष्टिकोणबाट लेखिएको सशक्त नारीवादी कथाका रूपमा चिनिन्छ । कथाकार भागीरथी श्रेष्ठद्वारा लिखित प्रस्तुत 'दोस्रो बाटो' कथामा सहरिया परिवेशको चित्रण गर्दै शिक्षित परिवारभित्र हुने गरेको पितृसत्ता र नारी अस्तित्वबिचको द्वन्द्वलाई देखाइएको छ । नारीवादी विचारधाराबाट प्रभावित भएर लेखिएको यस कथाले पारिवारिक अन्तरद्वन्द्वलाई मूल कथावस्तु बनाउँदै पितृसत्ताको दमनकारी मानसिकताविरुद्ध नारीले गरेको विद्रोह प्रस्तुत गरेको छ । प्रस्तुत कथामा नारीवादी विचारलाई के कसरी उठाइएको छ भन्ने समस्याको समाधान गर्ने उद्देश्यले यो लेख तयार पारिएको हो । यस कथाको नारीवादी दृष्टिकोणले खासै विश्लेषण गरिएको पाइँदैन । अतः विवेच्य कथा नारीवादी दृष्टिकोणका आधारमा के कस्तो रहेको छ ? नारीवादी मान्यतामा

कथा सशक्त बनेको छ ? नारीवादी मान्यता अवलम्बन गर्ने क्रममा कथामा नारी विद्रोह, पौरुषीय दमन कसरी प्रकट भएको छ त ? आदि जस्ता प्रश्नहरूको उत्तर खोज्ने प्रयास यस अध्ययनमा गरिएको छ ।

नारीवादी मान्यताअनुसार समाजमा पितृसत्ता र यसले नारीमाथि गरेको विभेद एवम् दमनकारी अन्यायका विरुद्ध नारीहरू नै सचेत भएर लाग्नुपर्छ, आफ्नो समअस्तित्वको कदर नहुँदा महिलाहरूमा पुरुषवादका विरुद्ध आक्रोश र विद्रोह जन्मिन्छ अनि नारीहरू पितृसत्ताको विरोधमा उत्रिन्छन् भन्ने धारणा नारीवादले राखेको पाइन्छ । नारीवादी सिद्धान्तले कृतिभिन्न नारीको उपस्थिति, त्यसमा पितृसत्ताको दमनका साथै नारीको प्रतिरोधलाई कसरी प्रस्तुत गरिएको छ भन्ने विषयलाई हेरेको पाइन्छ । नारीवादको यही मान्यतामा आधारित भएर पाठ विश्लेषण विधिको उपयोग गर्दै प्रस्तुत अध्ययन कार्य सम्पन्न गरिएको छ ।

कथाकार भागीरथी श्रेष्ठले यस कथामा नारी विद्रोहलाई कसरी प्रस्तुत गरेकी छन्, कथामा पितृसत्ताको चित्रण कसरी गरिएको छ, कथामा नारीमाथिको दमन के कस्तो रहेको छ भन्ने जस्ता विषयको विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुग्ने कार्य प्रस्तुत अध्ययनमा गरिएको छ । उपर्युक्त आधारहरूमा रहेर कथाको मूल्याङ्कन गरिएको हुँदा अध्ययन औचित्यपूर्ण रहेको छ । नारीवादी कथाकारका रूपमा परिचित कथाकार श्रेष्ठका विभिन्न कथाहरूमध्ये प्रस्तुत 'दोस्रो बाटो' कथालाई नारी चेतनाका कोणबाट मात्र विश्लेषण गर्नु यस अध्ययनको मुख्य क्षेत्र वा परिसीमा रहेको छ । त्यसैगरी यस अध्ययनको निष्कर्षलाई अन्य अध्ययनमा सामान्यीकरण गर्न नसकिनु पनि यस अध्ययनको सीमाका रूपमा रहेको छ ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत अध्ययन पाठ विश्लेषणमा आधारित भएको हुँदा यसमा गुणात्मक अध्ययन विधिलाई अनुशरण गर्दै सोही विधिको वर्णनात्मक तथा व्याख्यात्मक ढाँचालाई उपयोग गरिएको छ । अध्ययन सामग्रीका रूपमा पुस्तकालयीय सामग्रीलाई नै मूल आधार बनाइएको छ । अध्ययनको प्राथमिक सामग्रीका रूपमा 'दोस्रो बाटो' कथालाई लिइएको छ भने कथासँग सम्बन्धित अन्य लेखरचनाहरूलाई द्वितीयक स्रोतका रूपमा उपयोग गरिएको छ । अध्ययनको सैद्धान्तिक आधार नारीवादी समालोचना सिद्धान्त एवम् सामग्रीहरूलाई मानी विभिन्न उपशीर्षकका आधारमा विश्लेषण गर्दै निष्कर्षमा पुगिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

नारीवाद मूलतः नारी र पुरुष दुवैलाई समान रूपमा हेरिनुपर्छ भन्ने आन्दोलन हो । यसले नारी हित, नारी समानता एवम् सशक्तीकरणका पक्षमा आवाज मुखरित गरेको पाइन्छ । लिङ्गका आधारमा नारीमाथि गरिने सामाजिक, राजनैतिक, आर्थिक तथा वैचारिक शोषण एवम् भेदभावविरुद्धको आन्दोलन नारीवादका रूपमा परिचित छ (बराल, २०७७, पृ.७६) । नारीवादी आन्दोलनमा विशेषतः पाश्चात्य जगत्का नारी प्रतिभाहरूको महत्वपूर्ण योगदान रहेको पाइन्छ । प्रथमतः बेलायतमा महिलाले पनि भोट दिने कानुनी अधिकार पाउनुपर्छ भन्ने आवाजका साथ सुरु भएको नारी आन्दोलन नै आज विभिन्न धारा, उपधारा हुँदै नारीवादका रूपमा स्थापित बनेको छ । नारीवादअन्तर्गत उदार नारीवाद, मार्क्सवादी नारीवाद, समाजवादी नारीवाद, उग्र नारीवाद, मनोविश्ले

षणात्मक नारीवाद, उत्तरआधुनिक नारीवादलगायत अनेक स्वरूपहरू देखा परेका देखिन्छन् (बराल, २०७७, पृ. ७९) । जुनसुकै धारा वा स्वरूपको नारीवाद भए पनि नारीवादको सारका रूपमा पितृसत्ताले थिलथिलो भएको नारी अस्तित्वलाई त्यसको उत्पीडनबाट मुक्ति दिलाउँदै नारीहरूलाई पुरुषसरह स्थापित गराउनु रहेको देखिन्छ । त्यसैगरी यस मान्यताले नारीलाई यौन वस्तु वा भोग्या पात्र मात्र ठान्ने परम्परागत पुरुषवादी सोचको विरोध गर्दै समाजमा नारीमाथि हुने गरेका सबै खालका शोषण, दमन, विभेद, अन्याय एवम् अत्याचारको भण्डाफोर गरे को छ (त्रिपाठी, २०५८, पृ. १६३) । यसर्थ महिलामाथि हुने गरेका शारीरिक र मानसिक मात्र नभएर संस्कार, संस्कृति र परम्पराका नाममा हुने गरेका भावनात्मक उत्पीडनका विरुद्ध सशक्त आन्दोलनको बिगुल फुक्ने काम नारीवादले गरेको पाइन्छ ।

नारीवादका सिद्धान्तहरूलाई सिंहावलोकन गर्दा सबैभन्दा पहिले उदार नारीवाद देखा पर्दछ । नारीवादी लेखक मेरी उल्स्टनक्राफ्टको ए भिन्डकेसन अफ द राइट्स अफ उमन कृति यस अवधारणाको आधार हो जसमा उनले महिला र पुरुष दुवै समान भएकाले उनीहरूका आधारभूत आवश्यकता पनि उस्तै छन्, पितृसत्ताको सङ्कीर्ण घेराले महिलाहरूलाई बाहिरी संसारमा आउन दिएको छैन र उनीहरू खुला संसारमा आएर पुरुषसरह सामाजिक, सांस्कृतिक एवम् राजनैतिकलगायतका क्षेत्रमा संलग्न हुन नपाएकाले असक्षम भई भएका छन् भन्ने तर्क अघि सारेको देखिन्छ (त्रिपाठी, २०६८, पृ. २०९) । पुरुषले जे पाएका छन् त्यो नारीले पनि पाउनुपर्छ भन्नु, सहकार्यमा जोड दिनु, महिलाहरू पुरुषभन्दा भिन्न छैनन् महिलाहरूले पनि पुरुषको जस्तै अधिकार पाउनुपर्छ, महिला र पुरुषको सहकार्यबाट दुवै पक्षको सहअस्तित्व कायम हुनुपर्छ, महिलामाथि कुनै पनि प्रकारको विभेद हुनु हुँदैन, महिलाहरू आत्मनिर्भर हुनुपर्छ, सबै महिलाका उस्तै प्रकारका समस्याहरू छन् जुन पितृसत्ताको माखेसाङ्गोले सिर्जना गरेको हो भन्ने जस्ता धारणाका साथ महिलामाथि हुने गरेका सबै खालका विभेदका विरुद्ध आवाज उठाउनु उदार नारीवादी साहित्यका विशेषता रहेका पाइन्छन् । सार्वजनिक संसारका सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनैतिक, साहित्यिकलगायतका कामकारवाहीहरूमा पुरुषसरह भूमिका खेल्न महिलाहरू सक्षम भएका देखिँदैनन् जसमा पितृसत्ताको दमनले भूमिका खेलेको मान्न सकिन्छ (तामाङ, सन् २००५, पृ. ५२४) । अतः पितृसत्ता र यसले नारीमाथि गरेको दमन, पितृसत्ताप्रतिको नारी असन्तुष्टि र प्रतिरोधी चेतना, महिलाको सामाजिक भूमिका आदि नारीवादको यस मान्यताका साहित्य विश्लेषणका आधारका रूपमा रहेका छन् । यसपछि नारीवादको अर्को धारा मार्क्सवादी नारीवाद देखा पर्दछ र यो पितृसत्ताले नारीहरूमाथि गरिरहेको सामाजिक एवम् आर्थिक विभेद वा शोषणसँग सम्बन्धित छ (त्रिपाठी, २०६८, पृ. २१०) । समाजमा नारीहरूमाथि के कस्ता आर्थिक विभेद भइरहेका छन् ? समाजमा के कस्तो लैङ्गिक असमानता रहेको छ ? भन्ने जस्ता सवालहरूको जवाफ नारीवादको यस दृष्टिकोणबाट हेर्ने गरिन्छ । परिवारमा पुरुषको हैकमवादी सोच, सम्पत्तिको अधिकारबाट वञ्चित गरिनु, दासीसरह बनेर पुरुषको प्रभुत्वमा नारीहरूले बाँच्नुपर्ने परिस्थिति हुनु आदि जस्ता कारणले महिलाहरूमा विद्रोह पैदा हुन्छ जसले उनीहरू परिवारबाटै आन्दोलनको बिगुल फुक्न थाल्छन् भन्ने मान्यता यस दृष्टिकोणले राखेको पाइन्छ । यस चरणमा देखा परेको सिमोन द बुआको द सेकेन्ड सेक्स (१९४९) ले नारीका दृष्टिकोणबाट कृति अलग हुने धारणा राख्दै पुरुषका कृतिहरूमा सही अर्थमा नारीका भावना नसमेटिने हुनाले नारीका भावना नारीकै कृतिमा मात्र पाउन सकिने विचार प्रस्तुत गरेकी छन् (शर्मा र लुइटेल्, २०७३, पृ. ३७३) । नारीका हकहित त्यतिबेला मात्र पूरा हुन्छन् जतिबेला उनीहरू

स्वयम् सुसूचित एवम् जागृत हुन्छन् अन्यथा नारी उन्मुक्ति सम्भव छैन । आफ्नो उन्मुक्तिका लागि अरु कसैले के ही गरिदिने आशामा बस्नु अप्राप्तिको कारक हो अनि यस्तो पर्खाइ कमजारीको द्योतक हो त्यसैले आफ्नो हक, अधिकार प्राप्त र संरक्षण गर्न स्वयम् कम्मर कस्नुपर्छ भन्ने दृष्टिकोण उनको रहेको पाइन्छ । प्रख्यात नारीवादी लेखक डायन एलमले नारीलाई कहिल्यै नरित्तिने, व्यापक सोच तथा समाज सुधारको कारक भएकाले उसलाई अधीनमा ल्याउन नसकिने तर्क राखेकी छन् (गौतम, २०६७, पृ.८७) । नारीलाई धैर्य, विवेकयुक्त एवम् समाज सुधारको सशक्त भूमिकामा हेर्दै उसलाई अब पनि पुरुषवादी दम्भमा कज्याएर राख्नु ठुलो भूल हुने चेतावनी उनले दिएको पाइन्छ ।

मार्क्सवादपछि विकसित नारीवादी मान्यता सन् १९६० को दसकबाट सुरु भएको आमूल नारीवादलाई लिने गरिन्छ । यसले समाजमा विद्यमान नारी उत्पीडन राजनैतिक, आर्थिक पक्षमा सुधार गरेर मात्र नभेटिने तथा शरीर राजनीति अथवा पुरुषसँग विवाह गर्ने परिपाटीले महिलालाई उनीहरूका अधीनमा पारेको हो भन्ने तर्क प्रस्तुत गर्दै पुरुषसँगको यौन व्यवस्था नै समाप्त पार्नुपर्ने दृष्टिकोण अधि साठै (बराल, २०७७ पृ.८७) । नारीवादको यस चिन्तनले समाजको पुरुष सत्तालाई मात्र नभएर विद्यमान सामाजिक संरचनालाई नै तोड्नुपर्ने मत राखेको देखिन्छ । यसले पुरुषसँगको विवाह परम्पराले महिलाहरूलाई दास बनाएको हो भन्ने मान्यता र ऋद्धै समालिङ्गी वैवाहिक सम्बन्धलाई जोड दिन्छ (अधिकारी, सन् २०१४, पृ.६४) । उग्र नारीवादी आन्दोलनको खास उद्देश्य पुरुषहरूको सामाजिक प्रथमिकतालाई भत्काउँदै लैङ्गिक एवम् यसमा टिकेको सांस्कृतिक भिन्नतालाई नामेट बनाउनु रहेको देखिन्छ । नारीहित र मान्यतामा उग्र नारीवादको लहरले अलिक बढी नै उग्रता प्रस्तुत गरेको भन्दै समाजवादी नारीवादको उदय भयो र यसले मार्क्सवादभित्र भएका वर्ग र श्रमलाई स्वीकार गरे पनि ज्यादाजसो उग्र नारीवादसँग मतैक्यता राख्दछ (त्रिपाठी, २०६८, पृ.२१८) । यसो हुँदा समाजवादी नारीवादले एकातिर सामाजिक संरचनाभित्रको लैङ्गिक व्यवस्थालाई मनोश्लेषणात्मक तवरले हेरेको देखिन्छ भने अर्कोतिर समाजमा पितृसत्ताले निम्त्याएको महिलाहिंसा एवम् उत्पीडनप्रति खुलेरै विरोध गरेको पाइन्छ । यसले पितृसत्ता र पुँजीवादका विरुद्ध आन्दोलन नगरी महिलाहरूको सामाजिक हैसियत कायम हुन नसक्ने तथ्यलाई सारका रूपमा अधि सारेको छ (उप्रेती, २०६९) । समाजवादी नारी चिन्तनलाई राम्ररी नियाल्दा यसमा उदारवादी नारीवाद, मार्क्सवादी नारीवाद अनि उग्र नारीवाद सबैलाई कुनै न कुनै रूपमा देख्न सकिन्छ । यसले सामाजिक सांस्कृतिक जीवनलाई पनि नजिकबाट नियाल्दै साहित्य समालोचनाका क्षेत्रमा महत्वपूर्ण योगदान दिएको पाइन्छ ।

यसरी पाश्चात्य जगत्बाट सुरु भई विश्वभरि फैलिएको नारीवादी आन्दोलनले हाराहारी दुई सय वर्ष पार गरिसक्दा विभिन्न मोडहरू पार गर्दै अगाडि बढेको छ । उदार नारीवाद, मार्क्सवादी नारीवाद, उग्र वा आमूल नारीवाद, समाजवादी नारीवादभन्दा बाहेक मनोविश्लेषणात्मक नारीवाद, उत्तरआधुनिक नारीवाद, अस्तित्ववादी नारीवाद आदि जस्ता विविध उपशाखाहरू यसमा जन्मिएका देखिन्छन् । यसबाट समयअनुसार विविध चरणहरू पार गर्दै नारीवाद अहिले विश्व साहित्य समालोचनामा स्थापित वाद वा सिद्धान्तका रूपमा चिनिएको छ । नारीवादले नारीका पक्षमा अर्थात् नारीले भोगेका तमाम जीवन पद्धतिलाई केन्द्रमा राखेर साहित्यको समालोचना गर्दछ (भट्टराई, २०६८) । आजको नारीवाद नारीका पक्षमा मात्र नभई नारीको दृष्टिकोणबाट समग्र

समाजलाई हेर्ने पद्धतिका रूपमा विकसित हुँदै आएको छ । समग्रमा नारीवादले नारीमाथिका सबै खाले शोषण, दमन, अन्याय र अत्याचारको भण्डाफोर गरेको छ भने समाजमा पुरुषहरूको हैकमवादी सोच तथा राज्यले महिलामाथि गरेको उपेक्षित व्यवहार, सम्पत्तिमा समान अधिकार, यौनिक सम्मान, नारी स्वाभिमान आदि जस्ता विषयहरूलाई नै नारीवादी समालोचनाका आधारका रूपमा हेर्न सकिन्छ ।

उपर्युक्त सैद्धान्तिक जगमा उभिएर प्रस्तुत लेखमा कथाकार भागिरथी श्रेष्ठद्वारा लिखित 'दोस्रो बाटो' कथालाई नारीवादी सिद्धान्तका मूलभूत विशेषताहरूमध्ये पितृसत्ताको चित्रण, नारीमाथि दमनको अवस्था र त्यसमा नारीले गरेको प्रतिरोधलाई केन्द्रबिन्दुमा राखी विश्लेषण गरिएको छ । नारीवादी सिद्धान्तमा जोड दिइएका अन्य पक्षहरूलाई लेखमा समेटिएको छैन साथै नारीवादी मान्यताका आधारभूमिमा रहेर अध्ययन गर्ने भावी अध्येताहरूका लागि यस लेखले आधार सामग्रीको काम गर्ने पनि अपेक्षा लिइएको छ ।

प्राप्ति र छलफल

नारीवादी कथाकार भागिरथी श्रेष्ठद्वारा लिखित नारीवादी कथा हो: 'दोस्रो बाटो' । यो कथा उनको रगतो गुलाफ (२०६६) कथासङ्ग्रहमा सङ्गृहित छ । नारीहरूका पीडा, व्यथा र पुरुषहरूबाट नारीहरू के कसरी शोषित, दमित एवम् प्रताडित भएका छन् भन्ने यथार्थ विषयलाई प्रस्तुत गरिएको यस कथामा कथावस्तुका रूपमा श्रीमान् श्रीमतीको अन्तर्कलहलाई नै मुख्य रूपमा देखाइएको छ । प्रगतिशील विचारकी 'म' पात्र हरेक साँझ कामबाट घर फर्किँदा मनभरि त्रास बोकेर फर्किने गरेको कुराबाट कथा प्रारम्भ भएको छ । ऊ गाउँमा निरक्षर महिलाहरूलाई चेतनशील दक्ष र आत्मनिर्भर बनाउन जाने तर पति प्रकाशको रोकावटका कारण समस्याबाट गुञ्जिरहेकी छ । पतिका कुरालाई वास्तै नगरी आफ्नो काममा लागि रहने 'म' पात्रको बानी छ । लेक्चरर भए पनि प्रकाश सोचमा सङ्कीर्ण छ । विवाहपछि 'म' पात्र र प्रकाशबिच कहिल्यै राम्रो सम्बन्ध रहेको छैन । 'म' पात्रले पढ्छु भन्दा पनि पढेर काम छैन भन्ने, काम गर्छु भन्दा पनि घरमै बस्न भन्ने जस्ता कुराले 'म' पात्रमा निकै समस्या परेको छ परन्तु हिम्मत, आँट र साहस भएकी उसले आफ्नो इच्छा पूरा गरेकी छ । उनीहरूका दुई छोरा छोरी पनि छन् । छोराछोरीलाई राम्रो स्कुलमा पढाउनुपर्छ भन्ने विषयमा पनि उनीहरूको मत मिलेको छैन भने उनीहरूबिच निरन्तरको मनमुटाव भएपछि प्रकाशले घर छोडेर गएको छ । प्रकाश गइसकेपछि विगत स्मरण गर्दै आफूलाई अफ मजबुत बनाउँदै अघि बढ्ने 'म' पात्रको अठोटका साथ कथाको अन्त्य भएको छ । यस कथामा 'म' पात्र, उसको श्रीमान् प्रकाश, छोरी मानसी, छोरो मानस तथा अन्य प्रकाशका साथीहरू, ग्रामीण स्वस्नीमान्छेहरू, 'म' पात्रकी सासू, बुबाआमा आदि पात्रहरू आएका छन् । यी पात्रहरूमध्ये 'म' पात्र, प्रकाश र मानसी मात्र प्रत्यक्ष संवादमा आएका छन् भने बाँकी सबै गौण छन् । अतः यिनै तीन जना पात्रका आधारमा रहेर कथामा नारीवादी दृष्टिकोण खोज्ने काम गरिएको छ । नारीवादका विविध पाटामध्ये पनि यस लेखमा पितृसत्ताको चित्रण, नारीमाथिको दमन एवम् नारी विद्रोह वा प्रतिरोधी चेतनालाई मात्र अध्ययनको आधार मानी निम्नानुसार विश्लेषण गरिएको छ:

पितृसत्ताको चित्रण

कृतिमा के कसरी समाजिक पितृसत्ताको प्रस्तुत गरिएको छ भनेर हेर्नुलाई पितृसत्ताको चित्रणका

रूपमा लिने गरिन्छ । विवेच्य कथा 'दोस्रो बाटो' पितृसत्ताको सशक्त चित्रण भएको कथा हो । यस कथाको प्रमुख पुरुष पात्र प्रकाशले आफ्नो पुरुषवादी हैकम 'म' पात्रमाथि लगाउने गरेको छ । कथाको सुरुवातमा नै कथाकी 'म' पात्रले आफू श्रीमानसँग त्रसित तथा भयभित बनेको कुरा गरेबाट यसको पुष्टि हुन्छ । 'म' पात्र नारी सशक्तीकरणका लागि गाउँगाउँमा जाने गरेको प्रकाशलाई चित्त बुझेको छैन । प्रकाशले श्रीमती अर्थात् 'म' पात्रमाथि दम्भ तथा हैकम देखाएको छ जुन कुरा कथामा यसरी आएको छ: "अफिसको कामको निहुमा मनपरीसँग गाउँमा गएको मलाई पटकै सह्य छैन । यो मेरो घर हो-घरको मर्यादामा रहनुपर्छ स्वास्नी भएपछि । कुन कुरालाई बढी मान्यता र प्राथमिकता दिनुपर्छ आफैँ बुझ्नु । यो मेरो चेतावनी हो ।" (श्रेष्ठ, २०६६, अनु. ५) यहाँ पितृसत्ताको रवाफ छताछुल्ल भएको छ । नारीलाई घरमा केवल सहारा मात्र दिइएको पात्र ठान्ने, घर पुरुषको मात्र हो, श्रमितीले श्रीमानले जेजे भन्छ त्यही त्यही टेनुपर्छ, प्रतिजवाफ र प्रतिक्रान्ति गर्नु हुँदैन भन्ने परम्परागत पुरुषवादी मानसिकता यस अंशमा व्यक्त भएको छ । त्यसैगरी महिलांले बाहिरको काम गर्नुहुँदैन अर्थात् घरभित्रै रहनुपर्छ, पुरुषको दृष्टिभन्दा बाहिर महिलांले जानुहुँदैन भन्ने पुरातनवादी पौरुषीय दम्भ पनि यस कथांशले व्यक्त गरेको छ । हाम्रो समाजमा पुरुषहरू नारीमाथि जसरी हुन्छ आफ्नो हैकम लादछन् परन्तु त्यसमा असक्षम भएमा आफ्नो अहम्मा चोट पुगेको सम्भन्धन् । यस्तो परिस्थितिमा उनीहरू या त महिलामाथि आक्रमण गर्छन् कि त स्वयम् पन्छिन्छन् भन्ने यथार्थ पनि कथामा चित्रित छ । कथामा आफ्नो चेतावनीका बाबजुद पनि श्रीमतीले मनखुसी गरेपछि प्रकाश घरे छोडेर गएको विषयले यसलाई पुष्टि गर्दछ । घरबाट निस्केर जाने बेलामा पनि प्रकाशले आफ्ना सामानहरू व्यागमा हाल्दै गर्दा देखाएको व्यवहार र हाउभाउले पुरुषवादी मानसिकताको उत्कर्षको सङ्केत गर्दछ । पितृसत्ताको रण सोचका कारण प्रकाशको मनमा नारीप्रति कति पनि सम्मान भाव नरहेकाले उक्त विद्वेष जन्मिएको र उग्र रूप लिएको कुरालाई सोभै अनुमान गर्न सकिन्छ ।

हाम्रो समाजमा पितृसत्ताले यति धेरै जरा गाडेर बसेको छ कि यसलाई उखेलेर मिल्काउन मुश्किल छ । अहिले महिलाहरू सचेत बन्दै गएका भए पनि सजिलो पटकै नभएको विषय पनि कथामा 'म' पात्रको मानसिक अन्तर्द्वन्द्वबाट प्रस्ट भएको छ । पितृसत्ताले श्रीमान् श्रीमतीबिच बेमेलको वातावरण सिर्जना गरेको छ । पुरुषहरू महिलाको सहअस्तित्व, उन्नति तथा प्रगति स्वीकार्दा आफ्नो अहम्मा असर पर्ने ठान्छन् जसले गर्दा महिलाहरूलाई आफूभन्दा अघि बढेको हेर्न सक्दैनन् भन्ने यथार्थ पनि कथाले उजागर गरेको छ । 'म' पात्रले आफूलाई पढ्ने इच्छा भएको कुरा आफूसँग राख्दा प्रकाशले आइमाइले पढेर केही हुँदैन भन्दै ठाडै इन्कार गरेको छ । उसले इन्कारी शब्दमा "स्वास्नी मान्छेले धेरै पढेको मलाई मन पर्दैन । पढेर आइमाइले के गर्न सक्छन् ? घर गृहस्थी नहेरी हुँदैन । बी.ए.गरेकी छस् । त्यति भए पुग्यो, पढ्ने कुरा नगर" (अनु. ५९) भनी श्रीमतीलाई हप्काएको छ । यसबाट पनि पुरुषहरूको दमनकारी एवम् सर्वसत्तावादी सोच छताछुल्ल भएको स्पष्ट हुन्छ । आफ्ना सन्तानहरूलाई राम्रो बोर्डिङ स्कुलमा पढाएर उनीहरूको पढाइमा राम्रो जग बसाल्ने श्रमतीको सकारात्मक सोचका विरुद्ध प्रकाश देखिएको छ । यसमा उसको त्यसो नगर्ने सोचभन्दा पनि श्रीमतीको इच्छा भएकाले नकार्न खोजेको घटनाहरूले पुष्टि गर्दछन् । महिलाको अधीनमा बस्न पुरुष अहम्ले नदिएको प्रस्ट देखिन्छ । उसले श्रीमतीलाई आफ्नो अधीनमा राख्न हर प्रयास गरेको तर त्यसो हुन नसक्दा उसको अहम्मा आघात पुगेको छ र घरे छोडेर जाने अवस्थासम्म आइपुगेको छ । आफूले नपढ्ने भन्दा पनि टेरपुच्छर नलगाई पढ्नु, आफूले भने जस्तो केही नगरी इच्छाविपरितको जागिर खानु, आफ्नो अनिच्छाका बाबजुद पनि छोराछोरीलाई बो

र्डिडमा बोर्डस गरिदिनु आदि सम्पूर्ण आफ्नो चाहनाविपरितका कामहरू भएपछि प्रकाशको पितृसतात्मक सोच भत्किएको छ जसले गर्दा उसमा 'म' पात्रप्रति रिस उकुसमुकुसिएको छ। त्यसैगरी श्रीमतीले अति भएर तिमी सहरमा बस्न योग्य मान्छे होइनौ, तिमीलाई गाउँले गँवार स्वास्नी चाहिएको जसले तिमीले जे भन्यो त्यही टेरोस् तर म सहरीया त्यसो गर्न सकिदैन भनी जावाफ दिँदा ऊ क्रोधले रन्थनिएको छ। उसले 'म' पात्रलाई मुखमा आएजति गालीका शब्दवाणहरू वर्षाएको छ। उसले आफ्नो रिस शान्त पार्न भान्साका गिलासहरूसमेत फुटाएको छ। पुरुषवादी घमण्डले चुर भएर उसले यसो भनेको छ:

...कहाँ नभएकी, हैन ए ? तँले मलाई त्यसरी भन्न कसरी साहस गरिस् ? नोकरीको तुजुक देखाएकी ? यो मेरो घर हो, मेरो अधिकार छ। अनुशासनहीन आइमाई। तेरो यो घमण्ड मेरो लागि स्वीकार्य छैन। कि तँ निस्केर जा कि म निस्केर जान्छु यो घरबाट। (अनु. ९०)

प्रकाश आफैँमा एउटा शिक्षित वर्गको पात्र हो, ऊ क्याम्पसमा लेक्चरर पनि छ तथापि उसले आफूलाई समयानुसार परिष्कृत र परिमार्जित गर्न सकेको छैन। उसमा परम्परागत पुरुषवादी मानसिकताबाट बाहिर निस्किएर नारी र पुरुष एउटै रथका दुई पाङ्गा हुन्, दुवैको समान सहअस्तित्व आवश्यक छ र यसले मात्र जीवनरथलाई अघि बढाउन सकिन्छ भन्ने सोच विकास भएको देखिँदैन। उसमा पितृसतात्मक समाजको अभिमानी र आडम्बरी स्वभाव छ भने उसको व्यवहारले लैङ्गिक असमानता प्रकट गरेको छ। उसमा नारी मनलाई नबुझे, नारीहरूले पढ्न र पुरुषहरूसँग बराबरी गर्न नहुने, नारीहरूले बाहिरी दुनियाँमा निस्केर काम गर्नुभन्दा घरायसी सुसेधन्दा मात्र गर्नुपर्छ भन्ने जस्ता सोच रहेका छन् जसलाई पुरातनवादी पितृसत्ताले सिर्जिएको पौरुषीय दम्भका रूपमा हेर्न सकिन्छ। नारीहरू चुलोचौकाबाट बाहिर जानु हुँदैन भन्ने रूण मानसिकताकै कारण उसको व्यवहार नारी स्वतन्त्रता विरुद्ध उग्र बनेको छ। त्यसैगरी एकदिन फोनमा श्रीमतीको बदनाम गर्दै गर्दा उसकी छोरीले त्यसो नगर्न आग्रह गर्दै सम्झाउँछे तर ऊ छोरीप्रति पनि आगो भएर खिन्नन्छ। उसलाई छोरी पनि आमापिट्ट लागेर आफूलाई नै गाली गरेकी हो भन्ने लाग्छ किनकि ऊ आफ्नो अहम्मा पूर्णतः अन्धो भैसकेको छ त्यसैले ऊ "...कमाइदार आमापिट्ट नलागेर मपिट्ट किन लाग्छेस् र तँ पनि ? जहाँ काफल पाक्यो त्यहीँ चरी नाच्यो। तँले आज मेरो अपमान गरिस्। आजदेखि तँ पनि मेरा लागि भइनस्, बाबुलाई उपदेश दिन दुस्साहस गर्ने छोरी मेरा लागि के काम ?...." (अनु. ८६) भन्दै छोरीको सातो खान्छ। ऊ आफ्नो सोच परि वर्तन गर्न नसकेर पुरानै मानसिकताका कारण भित्रभित्रै जलिरहेको कुरा यसबाट पनि प्रस्टिन्छ।

प्रकाश पुरातनवादी पौरुषीय सोच बोकेको पात्र हो भन्ने कुरालाई उसले भाइसँग भनेको कुराबाट पनि प्रस्ट हुन्छ। उसले श्रीमतीको निर्णयमा आफूलाई चित्त नबुझेको कुरा कथामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ:

... थाहा छ आलोक यो घरमा त पोथी बासेकी छे। पोथी बासेको घरको मर्यादा कहाँ हुन्छ ? लोम्ने ले भन्दा स्वास्नीले बढी कमाएपछि लोम्नेको इज्जत रह्यो त ? कुनै मान, मर्यादा र अदब केही छैन। ...कुरा टेरेपुच्छर लगाउने होइन। यो घरको सर्वेसर्वा उही नै छे। ...स्वास्नी जाबिले मलाई नटेरेपछि यो घरमा नबसे पनि भयो।... (अनु. ६३)

यसरी कथाले 'म' पात्र र उसको श्रीमान् प्रकाशबिचको द्वन्द्वलाई पितृसत्ता र नारी स्वतन्त्रताबिच

भएको टकरावका रूपमा प्रस्तुत गरेको छ । समाजमा महिलाहरू पुरुषको बराबरीमा आउनु हुँदैन, उनीहरू पुरुषकै निगाहमा बाँच्नुपर्छ भन्ने सदिर्घदेखि जरा गाडेर बसेको पितृसत्ताको चित्रण कथामा सशक्त ढङ्गले गरिएको छ ।

नारीमाथिको दमन

नारीमाथि हुने कुनै पनि किसिमका शोषण, अन्याय, अत्याचार नारी दमनअन्तर्गत पर्दछन् । विवेच्य कथाकी प्रमुख नारी चरित्र 'म' मध्यम वर्गीय शिक्षित नेपाली नारीहरूको प्रतिनिधि पात्रका रूपमा आएको छ । ऊ शिक्षित मात्र छैन, स्वावलम्बी पनि देखिन्छ । अरु कसैको पनि बोझ बन्नु हुँदैन भन्ने मानसिकता भएकी सक्षम महिलाका रूपमा उसलाई देखिन्छ । यति हुँदाहुँदै पनि पुरुषवादी समाजको दमन उसमाथि हुन छाडेको छैन । पढ्न खोज्दा उसलाई पढ्न पर्दैन भन्ने उसको श्रीमान् जागिर खान जाँदा पनि उत्तिकै कटाक्ष गर्दछ । यसलाई समाजमा महिलामाथि हुने गरेको शोषण एवम् दमनको एक भ्रूलक मान्न सकिन्छ । 'म' पात्रको श्रीमान्ले पटक पटक गर्ने गरेको अन्यायपूर्ण व्यवहार कथाको सुरुदेखि नै भल्किएको छ । जागिरबाट घर फर्किँदा 'म' पात्र कहिल्यै ढुक्क भएर फर्किन नसकेको, भयकम्प मानसिकता भएको जस्ता विषयले कथामा नारी दमन रहेको पुष्टि हुन्छ । नारीमाथि हुने गरेका शारीरिक एवम् मानसिक शोषण, दमनलाई कथाले देखाएको छ । पुरुषवादी समाजमा महिलालाई घर सजावटको वस्तुका रूपमा मात्र हेरिने हुँदा नारीहरू दमनमा परिरहेका हुन्छन् । शिक्षित नारीहरू पनि यति धेरै निरीह र दमित बन्नु परेको छ भने अनपढ र अशिक्षित नारीहरू जो कुना कन्दरामा बसो बास गर्दछन्, तिनीहरूको अवस्था के होला भन्ने विषयलाई पनि कथामा सूत्रात्मक ढङ्गबाट उठाइएको छ । त्यसैगरी नारीमाथि यौन अत्याचार एवम् दमन हुने गरेको छ । पुरुषहरू नारीलाई भोग्ने वा यौन वस्तु मात्र सोच्ने गर्दछन् अनि चिलले भ्रम्टा मारेभैं आफ्नो यौन भोक तृप्ति गर्न महिलामाथि जाइलाग्छन् जसका लागि महिलाहरू शारीरिक एवम् मानसिक दुवै रूपले तयार छन् या छैनन् त्यसको उनीहरूलाई कुनै मतलब हुँदैन । उनीहरू स्वेच्छाचारी रूपमा नारी शरीरमाथि दमन गर्दछन् भन्दै नारीमाथि हुने गरेका शारीरिक तथा मानसिक शोषणलाई पनि कथामा देखाइएको छ । 'म' पात्रमाथि उसको श्रीमान् प्रकाशले गरेको यौन शोषणलाई कथामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ:

...एउटै कोठा भएर पनि हाम्रा पलङ्गहरू अलगहलग थिए । एउटै कोठामा सुतेर पनि हामीबिच विभाजनको दुरी लामो भएको थियो । रातको निस्तब्धतामा उसले गुरिल्ला भैं मलाई आक्रमण गर्थ्यो । उत्साहहीन तृप्ति पाउँथ्यो । कहिले विरोध गर्थेँ म कहिले चुपचाप शिलाभैं पल्टिन्थेँ । हामीबिचको कोमल, सौम्य र स्निग्ध सम्बन्धमा आगो लागि सकेको थियो । हामी एकअर्काका लागि मरुभूमि थियौँ कहिल्यै जलधार बन्न सकेनौँ । (अनु. ४८)

यसबाट कथाले समाजका शिक्षित एवम् भद्र भलाद्मीहरू नै नारी दमनमा उद्दत भइरहेको, महिलामाथि शारीरिक, मानसिक एवम् संवेगात्मक दमन हुने गरेको यथार्थलाई पनि उद्घाटित गरेको छ । नारीहरूलाई यौन वस्तु वा पुरुषहरूको भोक तृप्तिको साधन मात्र मान्ने समाजमा नारीहरू शोषित एवम् दमित हुने गरेको कटु सत्यलाई समेत कथाले यथार्थपरक ढङ्गले चित्रण गरेको छ ।

नारीभिन्नको प्रतिरोधी वा विद्रोही चेतना

विवेच्य कथाले कथाकी केन्द्रीय चरित्र 'म' पात्रका माध्यमबाट पितृसत्ताको दमनबाट मुक्तिको खोजी मात्र गरेको छैन विद्रोह नै प्रस्तुत गरेको छ । कथाको प्रारम्भदेखि नै आफ्नो श्रीमान्प्रतिको असन्तुष्टि 'म' पात्रमा सल्बलाएको देखिन्छ । आफू मात्र शिक्षित र स्वावलम्बी भएर हुँदैन भन्ने मानसिकता भएकी ऊ सामाजिक रूपमा नै नारीमाथिको शोषण एवम् दमन हटाउनु पर्ने विचारधारा बोकेकी सशक्त पात्रका रूपमा प्रस्तुत भएकी छ । श्रीमान्ले आफ्नो काम तथा उद्देश्यमा तगारो हाल्दै गाली गर्दा पनि उसले त्यस गालीलाई श्रीमान्का सङ्गीर्णताका छर्छा भन्ने संज्ञा दिएकी छ र त्यसले आफूलाई नछोएको कुरा व्यक्त गरेकी छ । श्रीमान्का शब्दको जवाफ आफूले कर्मले दिने गरेको र दिइरहेको कुरा व्यक्त गरेकी ऊ शब्दमा नभएर कर्ममा नै विद्रोही देखिन्छे । कथाकै शब्दमा:

प्रकाशका यी सङ्कीर्ण छर्छारूले मलाई कहीं पनि छोएनन् । ...उसले ढुङ्गाले हान्दा प्रत्युत्तरमा त्यस्तै ढुङ्गाले उठाएर नहाने पनि मेरा कर्महरू नै उसका लागि ढुङ्गासरह भइदिए । उसको प्रत्युत्तरलाई जहाँबाट आएको त्यहीँ जन्म दिएर गाउँ जाने तरखर गरें । मलाई नगई हुन्नथ्यो भने त्यो प्रतिक्रियाको डोरीमा किन अल्झिऊँ ?...(अनु. ६)

'म' पात्रले सो घटना भएकै साँझ घर फर्कँदा प्रकाश आफ्ना सरसामानहरू गाडीमा लगाउँदै गरेको देखेछे परन्तु श्रीमान्सँग अनुनय गरी रोक्न उसले आवश्यक ठान्दैन । ऊ मौनतायुक्त विद्रोह प्रकट गर्छे । एक तरहले श्रीमान् जाँदा मुक्ति प्राप्त हुने उसको बुझाइ रहेको छ । पुरुषवादी समाजमा पुरुषाबना महिला एकलै बाँच्न सक्दैनन् भन्ने मानसिकतालाई तोड्न ऊ उद्यत देखिन्छे । छोरीलाई समेत सम्झाइ बुझाइ गरेर बाबु नभए पनि आफैँ आमा र बुबा दुवैका रूपमा रहने कुरा गर्छे । यसबाट उसले पुरुषवादी सोचको विरोध गर्दै स्वावलम्बी भएर बाँच्न कम्मर कँसेकी छ भन्ने स्पष्ट हुन्छ । छोरीलाई सम्झाउँदै ऊ भन्छे, "निर्भय होऊ छोरी । एक थोपा पनि आँसु नखसाल । यो हाम्रो लागि परीक्षाको क्षण हो । यो पनि जीवनको अनमोल पाठ हो । मलाई हेर र विश्वास गर । जीवन त्यति सजिलो छैन, सरल छैन ।" (अनु. १५) उसमा आफ्नो दुःख, पीडा अरुलाई सुनाए अरुले आफूलाई कमजोर ठान्दा भन्ने सोच रहेको छ । श्रीमान्ले छोडेर जाँदै गर्दा आफूलाई उसले दुई सन्तानबाहेक कुनै पनि सुख नदिएको तर यति हुँदा पनि कुनै दुःख नलागेको बरु उल्टै स्वतन्त्रता र खुसी महसुस भएको कुरा व्यक्त गर्छे । ऊ आफूलाई श्रीमान्सँगै मिलाप गर्ने एउटा र दोस्रो नयाँ तरिकाबाट अघि बढ्ने दुईवटा बाटाको सङ्घारमा रहेको सम्झँदै श्रीमान्सँगको उदासीपूर्ण एवम् असन्तुष्ट जीवनभन्दा नयाँ, कर्मशील, साहसी एवम् सचेत दोस्रो बाटोको जीवन रोज्न उचित ठान्छे । ऊ आफूलाई तिरस्कार गरी घरे छोडेर जाने श्रीमान्सँग नभुकी आफ्नो कर्मले संसार रच्च तत्पर हुन्छे । आफ्नो अस्तित्वको मानमर्दन गर्ने र दिनहुँ प्रताडना दिइरहने श्रीमान्सँग भुक्नुभन्दा एकलै जीवन अगाडि बढाउनु 'म' पात्रले उचित सम्झेकी छ र सोही बाटोमा अघि बढ्ने दृढता व्यक्त गरेकी छ । यस सन्दर्भमा उसको श्रीमान्प्रतिको आक्रोस् एवम् वितृष्णा कथामा यसरी आएको छ:

म किन भुक्नुँ प्रकाशसँग ? म किन रोएर विलाप गरुँ ? किन म गिडगिडाऊँ ? किन म पीडाको कोरेसो मा काँक्रा भुर्ना भएभैँ होऊँ ? प्रकाशले अपनाएको गलत निर्णयको बोझ किन बोक्नुँ ? आफ्नो आत्मशक्ति र विचारको अवमूल्यन गरेर किन अलापविलाप गरुँ ? जुन शक्तिश्रोत मैले कति समयदेखि तपस्यारत भएर आर्जन गरेकी थिएँ । ...मेरो शक्तिश्रोत र आत्मबल नै मेरो सुरक्षाकवच हो । मेरो

सम्बल हो । मेरो यही सुरक्षाकवचले छोराछोरीको रक्षा गर्नुपर्छ । बाबु हुनेले सुरक्षाकवच दिनुपर्ने हो परिवारलाई । न त ऊ सुरक्षाकवच बन्न सक्थो न त दिन नै सक्थो सुरक्षा । (अनु. ३२)

‘म’ पात्रमा क्रान्तिकारी एवम् प्रगतिशील विचार रहेको पाइन्छ । ऊ आफ्नी छोरीको बुबा अब फेरि कहिल्यै फर्कनु हुन्न भन्ने सवालको जवाफ दिँदै आफूले नभएर उसको बुबाले नै आफूसँग द्रोह गरेर घर छोडेर गएको हो, भन्छे । ऊ घर त्यागेर जानेलाई आफू खोज्न नजाने तर कुनै समयमा फर्केर आए घरको ढोका खुल्ला छँदैछ भन्दै उसको बुबा नफर्के आफ्नै तरिकाले बाँच्नुपर्छ भनी छोरीलाई जवाफ दिन्छे । त्यसैगरी ‘म’ पात्रले विगतको स्मृति गर्दै प्रकाशसँग भएका तीता पलहरू उल्लेख गरेकी छ । आफूले एम्.ए. पढ्छु भन्दा श्रीमान्ले कटाक्ष गरेको तर पनि उसको विरुद्धमा गएर एम्.ए. पढेको, जागिर नखा भन्दा पनि आफ्नै खुट्टामा उभिनुपर्छ भन्ने सोचका साथ जागिर खाएको, श्रीमान्का शब्दको जवाफ कर्मले दिएको, छोराछोरीलाई साधारण सरकारी स्कुलमा पढाउने कुरा नकारेर राम्रो बोर्डिङ स्कुलमा पढाएको आदि जस्ता कुराहरूले ‘म’ पात्रमा विद्रोही वा प्रतिरोधी चेतना अधिक मात्रामा रहेको स्पष्ट हुन्छ । ‘म’ पात्रले आफ्नो कामको धज्जी उँडाएपछि आफूले पनि सहन नसकेर जवाफ फर्काएकी छ । उसले श्रीमान्लाई सहरमा बस्न लायक नभएको भन्दै गोबर सोहोर्ने घाँसदाउरा गर्ने पुरातनवादी सोच भएकी गँवार स्वास्नी चाहिएको रहेछ तर मबाट त्यो हुन सक्दैन भन्दै “तपाईं त सहरमा होइन गाउँमा बस्ने लायकको हुनुहुन्छ । गोबर सोहोर्ने, घाँसदाउरा गर्ने, गोडामा तेल मालिस गर्ने, गोडाको जल खाने, ढोमे स्वास्नी चाहिने रहेछ । म जस्तो सहरियाले तपाईंलाई त्यसरी कहाँ चाकडी गर्न सक्छु र ?” (अनु. ८८) भनी जवाफ फर्काएकी छ । यसले उसमा सहन शक्तिको पनि बाँध फुटेको र विद्रोह जन्मेको प्रस्ट हुन्छ ।

विवेच्य कथामा नारी विद्रोह ‘म’ पात्रकी छोरी मानसीमा पनि देखिन्छ । आमालाई बुबाले गाली गरे को अनि हप्काएको सुनेर उसले बुबासँग प्रतिरोध गरेकी छ । ऊ आमालाई जथाभावी गाली नगर्न चेतावनी पनि दिन्छे । आमाले त्यसै बिनाकाम समय नबिताएको बरु जागिर नै त्यस्तो किसिमको हो, अनि घरमै सडेर बस्न पनि राम्रो होइन भनेर किन नबुझ्नुभएको भन्दै आमालाई लाज्छाना नलाउन र त्यसो गरेमा आफूलाई पनि सत्य तथा न्यायको बारेमा ज्ञान भइसकेको हुँदा सहन नसक्ने भन्दै बुबालाई चेतावनी दिन्छे जुन कुरा कथामा यसरी प्रस्तुत भएको छ:

...फोनमा कोसँग ममीलाई गाली गर्दै गर्जनुभएको ? अलिकति त समझदार भएर विचार गर्नुस् । ममीले त्यस्तै किसिमको नोकरी गर्नुभएपछि जान परेन ? किन ममीलाई लाज्छाना लाउनुहुन्छ ? उहाँले सबैका लागि त काम गर्नुभएको हो । यो महङ्गी समयमा ममीले काम गरेको राम्रै त हो । फेरि पढेर पनि घरमै सडेर बस्नु भएन नि बुबा । तपाईंलाई लाग्ला छोरी पनि आफ्नी ममीतिर लागी । त्यस्तो होइन । सत्य र असत्य, न्याय र अन्याय चिन्न समर्थ भइसकेकी छु । तपाईं आफ्नै क्रोध र दोषपूर्ण सोचाइले हामी सबैबाट टाढाटाढा हुँदै जानुभएछ ... (अनु. ८५)

कथाको अन्त्यमा पनि ‘म’ पात्रले आफूलाई श्रीमान्ले छोडेर गएकोमा कुनै गुनासो नभएको अभिव्यक्ति दिएकी छ । उसले आफू भुकेर नजाने तर श्रीमान् भुकेर आए सदैव उसका लागि ढोका खुल्ला रहेको बताएकी छ । उसमा पुरुषवादप्रति कसै गरे पनि नभुक्ने स्वभाव रहेको छ । यसरी प्रस्तुत कथामा नारी

विद्रोहले उत्कर्ष रूप लिएको छ । आफ्नो अस्तित्व रक्षाका लागि विद्रोह गर्नुपर्छ भन्ने प्रगतिशील विचारधारा लकी संवाहकका रूपमा 'म' पात्र आएको छ भने उसकी छोरी मानसी पनि सोही मार्गमा हिँड्न थालेको उसको व्यवहारबाट प्रस्ट हुन्छ ।

निष्कर्ष

प्रस्तुत अध्ययनबाट भागीरथी श्रेष्ठ नारीवादी चेतले भरिएको सशक्त कथाकार हुन् भन्ने कुराको पुष्टि भएको छ । 'दोस्रो बाटो' कथामा पितृसत्ता र त्यसविरुद्धको नारी सङ्घर्षलाई चित्रण गरिएको छ । कथामा प्रमुख पुरुष पात्र प्रकाशका माध्यमबाट पितृसत्तालाई देखाइएको छ भने 'म' पात्र तथा छोरी मानसीलाई लेखकीय नारीवादी विचार अभिव्यक्तिको माध्यम बनाइएको छ । नारीहरूमाथि पुरुषहरूले गरिरहेको शोषण एवम् दमनलाई कथामा प्रस्तुत गरिएको छ तर पुरुषहरूको दमन सहँदै आफ्नो भाग्य र कर्मलाई सराफै अब नारीहरू बस्न सक्दैनन्, उनीहरू पनि सचेत र सुसूचित भइसकेका छन् भन्ने दृष्टिकोणको परिघेरामा कथा संरचित छ । पितृसत्ताको पुरातनवादी सङ्कीर्ण घेराबाट पुरुषहरू माथि उठ्न सकिरहेका छैनन् जसले गर्दा उनीहरू नारीहरू अघि बढेको, सफल भएको, आफ्नो बराबरी गरेको वा आफूभन्दा सफल र शक्तिशाली भएको हेर्न पटककै चाहँदैनन् भन्ने कुरा प्रकाशको व्यवहाबाट प्रष्टिन्छ । उसले आफ्नो बुताले भ्याएसम्म 'म' पात्रमाथि दमन गरेको छ । कुनै पनि उपाय नचलेपछि र आफ्नो पौरुषीय अहम्मा चोट पुगेकै कारण अन्त्यमा ऊ घरे छोडेर गएको छ । अर्कोतिर 'म' पात्र पूर्णतः नारीवादी चेतले भरिएको स्वावलम्बी, स्वाभिमानी र हिम्मती देखिएको छ । ऊ श्रीमान्का नाजायज कुरा लाई अस्वीकार गर्दै आफ्नो निर्णयमा अडिग भएर लागेकी छ । ऊ आफू मात्र नभएर समग्र महिलाहरूलाई सचेत र स्वावलम्बी बनाउने कार्यमा जुटेकी छ । उसले पुरुषहरूको अहम्वादी सोचका विरुद्ध अघि बढेर पारिवारिक निर्णय पनि लिएकी छ साथै आफ्नो सोचका विरुद्ध लाग्ने श्रीमान्को गृहत्यागलाई सहजै स्वीकारेकी छ । यसरी यस कथामा पितृसत्ताले थिल्लिलिएको नारी अस्तित्व र अधिकारका पक्षमा सशक्त आवाज मुखरित भएको छ । समाजमा नारीहरू पितृसत्ताको शोषण र दमनविरुद्ध सचेत बन्दै गइरहेको यथार्थलाई कथामा चित्रण गरिएको छ । कथाले पुरुषवादी पुरातन सोचका विरुद्ध महिलाहरूको विद्रोह शब्दमा मात्र नभएर व्यावहारिक रूपमा नै प्रदर्शित हुन थालेको देखाएको छ । त्यसैगरी कथामा अब नारीमाथि दमन तथा अत्याचार गर्ने पुरुषका विरुद्ध उठेको नारी आवाजसँग पुरुष नै नतमस्तक भएर पलायनको बाटो रोज्न पुग्छन् परन्तु महिलाहरू किमार्थ भुक्दैनन् भन्ने स्पष्ट सङ्केत प्रकाशको गृहत्यागबाट उद्घाटित गरिएको छ । महिलाहरूमाथि हुने गरेका शारीरिक, मानसिक तथा संवेगात्मक शोषण एवम् दमन पितृसत्ताको पुरातनवादी मानसिकताको उपज भएको देख्दा उँदै त्यस्ता परम्पराहरूको अन्त्य नगरेसम्म महिलाहरू सधैं प्रताडित भइरहनुपर्ने यथार्थतर्फ पनि इङ्गीत गरिएको छ । पुरुषहरूका त्यस्ता रुग्ण सोच र अन्यायका विरुद्ध नारी स्वयम् नै अग्रसर हुनुपर्छ, नारीले मात्र नारी हक र अधिकारका लागि लड्न सक्छन्, पौरुषीय सोचले नारीहरूलाई कहिल्यै पनि सफल भएको र अघि बढेको हेर्न चाहँदैन भन्ने जस्ता दृष्टिकोणहरूले नारीवादी मान्यताको सशक्त कथाका रूपमा 'दोस्रो बाटो' कथा देखिएको छ । पितृसत्ता एवम् नारीदमनका विरुद्ध नारीहरूमा जागेको प्रतिरोधी चेतना र विद्रोह जस्ता विषयहरूलाई प्रस्तुत गरेको हुँदा नारीवादी दृष्टिले यो कथा सफल एवम् सशक्त बनेको छ ।

सन्दर्भसामग्रीसूची

- अधिकारी, लक्ष्मीशरण (सन् २०१४). नारीवाद र तीन घुम्ती उपन्यासमा नारीवादी चिन्तन. *Janapriya Journal of Interdisciplinary Studies*, Vol. III. <https://doi.org/10.3126/jjis.v3i0.17898>.
- उप्रेती, सञ्जीव (२०६९). *सिद्धान्तका कुरा* (चौथो संस्क). अक्षर क्रियसन्स ।
- खनाल, राजेन्द्र र पन्थी लालमणि (२०७८). *ऐच्छिक नेपाली, कक्षा १२*. पैरवी प्रकाशन ।
- गौतम, कृष्ण (२०६७). *उत्तरआधुनिक संवाद*. भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन्स ।
- त्रिपाठी, वासुदेव (२०५८). *पाश्चात्य समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा*, भाग २ (ते.सं.). साभा प्रकाशन ।
- त्रिपाठी, सुधा (२०६८). *पाश्चात्य नारीवाद र त्यसको स्वरूप*. रत्न बृहत् नेपाली समालोचना (सैद्धान्तिक खण्ड, सम्पा.). राजेन्द्र सुवेदी र लक्ष्मण गौतम. रत्न पुस्तक भण्डार ।
- बराल, ऋषिराज (२०७७). *आजको समालोचना*. साभा प्रकाशन ।
- भट्टराई, रमेशप्रसाद (२०६८). *लैङ्गिक समालोचना, रत्न बृहत् नेपाली समालोचना* (सैद्धान्तिक खण्ड, सम्पा.). र
राजेन्द्र सुवेदी र लक्ष्मण गौतम. रत्न पुस्तक भण्डार ।
- शर्मा, मोहनराज र लुईटेल, खगेन्द्र (२०७३). *पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त*. विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।